

Philip van der Eijk

De priesters van de Muzen en de zwarte gal

De Aristotelische achtergrond van het melancholiebegrip in de vroegmoderne tijd

De werken van Aristoteles namen een belangrijke plaats in in het intellectuele gedachtegoed van de zestiende en zeventiende eeuw. In deze bijdrage laat Philip van der Eijk aan de hand van receptie de *Problemata* zien hoe de ideeën van Aristoteles met betrekking tot melancholie van invloed waren op de theorievorming over de relatie tussen lichaam en geest.

Het Aristotelisme in de Renaissance

Een van de factoren die aan de opkomst van 'melancholie' als mode-ziekte in de Renaissance heeft bijgedragen, is de hernieuwde belangstelling voor de denkbeelden van de Griekse filosoof Aristoteles (384-322 v. Chr.). In het veelkleurige palet van intellectuele en religieuze stromingen in de zestiende en zeventiende eeuw nam het Aristotelisme een belangrijke plaats in.¹ De werken van Aristoteles werden opnieuw uitgegeven, vertaald (zowel in het Latijn als in de volkstaal), becommentarieerd en integraal afgedrukt op basis van tekstkritisch en historisch onderzoek, waarin ook Hollandse filologen als Erasmus en Heinsius een belangrijk aandeel hadden.² Deze uitgaven vormden de basis voor een nieuwe, ten opzichte van de middeleeuwse Scholastiek meer historiserende bestudering van het alomvattende denken van de Griekse wijsgeer en wetenschapsman.

- 1 Voor een overzicht van de receptie van Aristoteles in de vroegmoderne tijd zie Charles B. Schmitt, *Aristote et la Renaissance* (Parijs 1992). Franse vertaling met aanvullingen van de oorspronkelijk Engelse uitgave Charles B. Schmitt, *Aristotle and the Renaissance* (Cambridge MA 1983).
- 2 Erasmus' uitgave van *Aristotelis Opera omnia* verscheen in Basel in 1531. Daniel Heinsius bezorgde kritische edities van de *Politica* en de *Poetica*.

Hoewel het gezag van Aristoteles zeker niet onaantastbaar was, vormden de aristotelische filosofie en natuurwetenschap een blijvende bron van inspiratie, ook in vakgebieden – zoals de astronomie en de geneeskunde – waar sommige aristotelische denkbeelden als achterhaald golden. Verder was het renaissancistische Aristotelisme eclectisch van aard en liet zich gemakkelijk verenigen met andere intellectuele tradities zoals het Platonisme of het alchemisme.

Dit laatste verklaart bijvoorbeeld de enthousiaste humanistische receptie van één van de aan Aristoteles toegeschreven werken, de *Problemata*, door de Florentijnse Platonist Marsilio Ficino. In zijn verhandeling 'Over het leven' (*De vita triplice*) schrijft hij:

'De priesters van de Muzen zijn melancholici, hetzij vanaf het begin of ze worden dat door studie, en door toedoen van oorzaken die hemels, natuurlijk en menselijk van aard zijn. Dit wordt bevestigd door Aristoteles in zijn *Problemata*, waar hij beweert dat al diegenen die op een bepaald gebied tot uitzonderlijke prestaties zijn gekomen, melancholici zijn.'³

Ficino associeert deze opvatting van Aristoteles met Plato's uitspraken in de dialoog *Phaedrus* over het nauwe verband tussen intelligentie en mania ('waanzin' of 'geestvervoering') en met de ideeën van de atomistische filosoof Democritus, die beweerd zou hebben dat alleen diegenen tot uitzonderlijke intellectuele prestaties komen die door een bepaalde vorm van mania worden gedreven. De vermelding van Democritus is veelzeggend, want het was onder de schuilnaam van deze filosoof dat een andere vroeg-moderne denker, Robert Burton, zijn invloedrijke *Anatomy of Melancholy* (1621) publiceerde. Democritus zou volgens de antieke overlevering dieren hebben ontleed en de aanwezigheid van zwarte gal empirisch hebben aangetoond; en in een gefingeerde briefwisseling met de arts Hippocrates – een soort 'briefroman' – uit de Hellenistische tijd, die eveneens in de Renaissance grote populariteit genoot, werd Democritus voorgesteld als een melancholicus van de opgewekte, 'manische' soort – een van de twee extreme uitingvormen van het melancholisch tempera-

- 3 Marsilio Ficino, 'De vita triplice', 6 r-v; zie de Engelse vertaling door Carol Kaske and John Clark afgedrukt in: Jennifer Radden, *The Nature of Melancholy from Aristotle to Kristeva* (Oxford 2000) 91, en de Franse vertaling door Guy Le Fèvre de La Boderie afgedrukt in: Patrick Dandrey, *Anthologie de l'humeur noire. Ecrits sur la mélancolie d'Hippocrate à l'Encyclopédie* (Parijs 2005) 481-482.

ment volgens de door Ficino geciteerde opvattingen van Aristoteles.⁴

Ficino verwijst met name naar de theorie over melancholie zoals uiteengezet in Boek XXX, hoofdstuk 1, van de aan Aristoteles toegeschreven *Problemata physica*. Deze tekst gold reeds in de oudheid zelf als een van de canonieke verhandelingen over de melancholie. In de Renaissance vormde Problema XXX.1 een belangrijke inspiratiebron voor de cultivering van het melancholisch temperament als produktieve geesteshouding. Ook andere humanisten verwezen ernaar, zoals Philipp Melanchthon, die in zijn tractaat 'Over de ziel' (*De anima*) diverse malen Aristoteles' opvattingen over de relatie tussen de zwarte gal en het menselijk creatieve intellect citeert.

De theorie van de melancholie volgens het aristotelische Problema XXX.1 en haar oorspronkelijke context in het antieke medische denken

Het wordt tijd meer te zeggen over die theorie en de context waarin zij werd ontwikkeld. Allereerst de literaire context: de *Problemata physica* vormen een omvangrijk encyclopedisch werk dat tal van wetenswaardigheden bevat – gepresenteerd in de vorm van vraag (*problēma*) en antwoord – over fysica, biologie, geneeskunde, chemie, meteorologie en andere vakgebieden. In haar huidige vorm stamt de verzameling naar alle waarschijnlijkheid uit een latere generatie van Aristoteles' school, de Peripatos, die het door Aristoteles geëntameerde natuurwetenschappelijk onderzoek voortzette en in het licht van nieuwe ontdekkingen de observaties van Aristoteles aan aanvullingen en herzieningen onderwierp. Dat sluit overigens niet uit dat de *Problemata* denkbeelden van Aristoteles zelf of uittreksels uit eerdere door Aristoteles zelf geschreven werken bevat. In het geval van Problema XXX.1 zijn dergelijke aristotelische wortels zeer duidelijk aanwijsbaar. Het is het dan ook niet onterecht de erin vervatte theorie 'aristotelisch' te noemen, ook al stamt de definitieve schriftelijke vormgeving ervan wellicht van latere leerlingen.⁵

4 Over dit thema en de latere beeldvorming zie Thomas Rütten, *Demokrit. Lachender Philosoph und sanguinischer Melancholiker* (Leiden 1992).

5 Gedacht is wel aan Theophrastus, Aristoteles' opvolger als leider van het Lyceum. Voor een bespreking van deze problematiek zie mijn inleiding tot Aristoteles, *Over melancholie* (Groningen 2001) 17-24; voor een uitvoeriger bespreking zie Raymond Klibansky, Erwin Panowsky en Fritz Saxl, *Saturn und Melancholie. Studien zur Geschichte der Naturphilosophie und Medizin*,

Zoals typerend is voor het genre, begint het voor ons doel relevante hoofdstuk XXX.1 met een probleemstelling:

‘Waardoor komt het dat alle mannen die uitzonderlijk zijn geweest in de wijsbegeerte of de politiek of de literatuur of de kunsten, melancholici blijken te zijn – sommigen zelfs zodanig dat ze ook getroffen werden door ziekten die hun oorsprong vinden in de zwarte gal, zoals in de heldensagen wordt verteld van Heracles?’⁶

Het vertrekpunt van de tekst is dus de in vraagvorm vervatte observatie – die door de auteur als ervaringsgegeven wordt gepresenteerd – dat alle mannen die ‘uitzonderlijk’ (perittoí) zijn geweest op de gebieden van kunst, cultuur en filosofie, melancholici blijken te zijn. Deze opmerkelijke bewering wordt door de auteur geïllustreerd met voorbeelden uit de antieke heldensagen en de krijgsgeschiedenis (Heracles, Aias, Bellerophon, Lysander), vervolgens uit de filosofie (Plato en Socrates), en later worden ook enkele dichters genoemd. Markant is verder dat de auteur een grote verscheidenheid aan verschijnselen op de aanwezigheid van zwarte gal terugvoert: epilepsie, extatische uitbarstingen, helderziendheid, maar ook depressiviteit, mensenschuwheid en suïcidale neigingen zijn alle uitingen van melancholie; sommige krijgen ook de status van ‘melancholische ziekten’.

In zijn verklaring van deze verschijnselen lijkt de auteur het begrip ‘melancholicus’ bekend te veronderstellen; hij doet althans geen moeite het te definiëren. Maar impliciet blijkt dat melancholici in fysiologische zin worden gekenmerkt door een structureel afwijkende hoeveelheid zwarte gal (melaina cholê) in hun lichaam, die invloed uitoefent op hun karakter (êthos) door middel van een bijzondere verhouding tussen warmte en koude en door de werking van lucht (pneuma).

Om deze voorstelling van zaken beter te begrijpen is enige kennis van de klassieke Griekse geneeskunde noodzakelijk, met name de theorie-

der Religion und der Kunst (Frankfurt 1992). Herziene uitgave in Duitse vertaling van de oorspronkelijke Engelse uitgave Raymond Klibansy, Erwin Panowsky en Fritz Saxl, *Saturn and Melancholy. Studies in the History of Natural Philosophy, Medicine, Religion and Art* (Edinburgh 1964) 17-19 en 55-91.

- 6 De vertalingen zijn geciteerd volgens Aristoteles, *Over melancholie* (Groningen 2001) waarop ook de hier geboden interpretatie van ‘Problema XXX.1’ is gebaseerd.

vorming over de lichaamssappen (de humores) en de constitutietypen.⁷ Daarbij is te bedenken dat het Griekse medische denken geen uniform of statisch geheel was en een grote verscheidenheid aan denkbeelden te zien geeft, die bovendien aan verandering en ontwikkeling onderhevig waren. Zo heersten er reeds in de tijd van Aristoteles verschillende opvattingen over de lichaamssappen: niet alleen over hun aantal en aard maar ook over hun status werd verschillend gedacht. Aanvankelijk werden de sappen vooral als oorsprong van ziekten beschouwd, waarbij zwarte gal gold als een pathologische verkleuring van 'gal' (cholê), naast 'slijm' (phlegma) het klassieke lichaamssap. Alleen in het aan Hippocrates toegeschreven werk *Over de natuur van de mens* (ca. 400 v. Chr.) vindt men het viersappenschema, dat later – vanaf Galenus (129-210 n. Chr.) en gedurende de Middeleeuwen – canoniek zou worden: zwarte gal is hier, naast gele gal, bloed en slijm, een van de vier fundamentele lichaamsvochten die van nature in het lichaam aanwezig zijn. Gezondheid bestaat volgens deze theorie in een evenwicht tussen deze vier sappen, ziekte en pijn in het kwantitatieve domineren van een van de vier over de andere drie of in de afzondering van een van de sappen op een specifieke plaats in het lichaam. Dit afwisselend domineren van een van de vier sappen wordt in verband gebracht met de vier jaargetijden (herfst~zwarte gal; zomer~gele gal; winter~slijm; voorjaar~bloed) en met de zogenaamde elementaire kwaliteiten (warm, koud, droog en vochtig) die aan alle natuurlijke processen ten grondslag liggen: zwarte gal is koud en droog, gele gal warm en droog, bloed warm en vochtig, slijm koud en vochtig. Deze elementaire kwaliteiten bepalen ook de natuurlijke omgeving van het menselijk lichaam, en zodoende correspondeert de mikrokosmos van het lichaam met de makrokosmos van de wereld en het universum: in bepaalde perioden van het jaar of in bepaalde klimatologische omstandigheden is het lichaam vatbaar voor bepaalde ziekten die met een surplus van een van deze kwaliteiten samenhangen.

Deze viersappenleer nam in het fysiologische denken van zijn eigen tijd

- 7 De antieke medische theorieën over zwarte gal en melancholie worden behandeld door Hellmut Flashar, *Melancholie und Melancholiker in den medizinischen Theorien der Antike* (Berlijn 1966). Het standaardwerk over de antieke leer van de lichaamssappen is Erich Schöner, *Das Viererschema in der antiken Humoralpathologie* (Wiesbaden 1964). Over de leer van de constitutietypen zie H.L. Dittmer, *Konstitutionstypen im Corpus Hippocraticum* (Würzburg 1940). Zie ook het reeds in noot 5 genoemde boek van Klibansy, Panowsky en Saxl.

echter een ondergeschikte plaats in. Aristoteles zelf bijvoorbeeld gaf aan de sappen een geheel andere status: gal, slijm en zwarte gal zijn voor hem net als bloed, water, sperma, zweet, urine, faeces, menstruatiebloed en moedermelk 'overblijfselen' (perittômata) van voedsel die resteren na het proces van spijsvertering en verder geen functie meer vervullen in de fysiologische huishouding van het individu in kwestie. Sommige van deze 'overblijfselen' kunnen nog een ander doel dienen, bijvoorbeeld de verwekking en voeding van een nieuw levend wezen, andere zijn echter nutteloos en kunnen zelfs, wanneer ze niet op tijd worden afgevoerd, schade toebrengen.

Een tweede relevante achtergrond wordt gevormd door de leer van de constitutietypen, zoals de 'galachtige', de 'slijmachtige', de 'miltachtige', of 'de bittergallige'. In de klassieke Griekse geneeskunde (5e en 4e eeuw) hebben deze constitutietypen nog geen karakterologisch aspect: een 'galachtige' is iemand met een structurele neiging tot bepaalde, met de vorming van gal verband houdende ziekten, een 'miltachtige' iemand met een aanleg tot aandoeningen van de milt etc. Maar in de latere ontwikkeling van de leer van de constitutietypen ontwikkelt het begrip zich tot wat wij 'temperament' zouden noemen – geaardheid, karakter, geneigdheid tot bepaalde gemoedstoestanden en een corresponderend reactiepatroon.

In dit verband wordt in de medische teksten ook regelmatig gesproken over 'de melancholici', een groep mensen die een speciale predispositie hebben tot bepaalde, met de vorming van zwarte gal gepaard gaande ziekten. 'Melancholie' uit zich – behalve in tal van lichamelijke klachten – in diverse cognitieve en emotionele stoornissen zoals hallucinaties, angstdromen, en gebrekkig concentratievermogen. Deze psychische stoornissen vormen echter slechts een deel van het totale ziektebeeld, en worden in alle gevallen teruggevoerd op zuiver lichamelijke oorzaken. Pas in een veel later stadium van het medische denken – in de vroege middeleeuwen – wordt deze leer van de constitutietypen karakterologisch uitgewerkt in een systematische leer van vier temperamenten (melancholisch, cholerisch, sanguinisch, flegmatisch); en het is deze theorie die later in de Renaissance opgeld zal doen.

Ook in de werken van Aristoteles wordt herhaaldelijk verwezen naar het constitutietype van de melancholici. De filosoof biedt nergens een definitie van dit begrip, maar uit de verspreide opmerkingen die hij maakt valt af te leiden dat het gaat om een bepaalde groep mensen die in de ban zijn van heftige emoties en daardoor in hun gedrag redeloos en onbeheerst zijn en een bijna ziekelijke behoefte aan bevrediging van lichamelijke behoeften vertonen. Een citaat uit Aristoteles' Nicomachische Ethiek illustreert dit:

‘Melancholici hebben van nature voortdurend een remedie nodig: ten gevolge van hun temperament wordt hun lichaam voortdurend geprikkeld en zijn zij constant ten prooi aan heftig verlangen. Maar genot verdrijft pijn, of het nu genot is dat tegengesteld is aan de pijn of een willekeurig ander genot, als het maar krachtig is. En daarom worden melancholici onmatig en slecht.’⁸

Melancholici gelden voor Aristoteles als een afwijking van de norm. Ze functioneren niet zoals het behoort, ze worden belemmerd door een bepaalde structurele fysiologische stoornis, waardoor ze worden ‘geprikkeld’ en die hen in een voortdurende toestand van spanning en irritatie houdt. Melancholici kunnen zich slecht concentreren en denken sterk associatief, waardoor ze soms bij toeval een goede ingeving krijgen maar meestal hun doel voorbijschieten. Ze hebben weinig behoefte aan slaap en hebben, als ze slapen, verwarde maar soms ook helderziende droombeelden. Al deze verschijnselen brengt Aristoteles expliciet in verband met het door het lichaamssap van de zwarte gal bepaalde ‘temperament’ waarover bovenstaande passage spreekt – een ‘temperament’ dat overigens moet worden opgevat als een fysieke gesteldheid, een ‘mengverhouding’ tussen lichamelijke factoren zoals warmte, koude, droogte en vochtigheid. En waar die fysiologische afwijking zich positief lijkt te uiten, zoals in voorspellende dromen of het intuïtief nemen van goede, succesvolle beslissingen, hecht Aristoteles aan deze verschijnselen nauwelijks belang. Wanneer melancholici succesvol zijn, is dat meer geluk dan wijsheid, zo meent hij, sterker nog, hun succes lijkt te berusten op het feit dat hun verstandelijke en cognitieve vermogens op een of andere manier, tijdelijk dan wel structureel, zijn uitgeschakeld.

Op het eerste gezicht lijkt dit ziektebeeld weinig ruimte te bieden voor de ‘uitzonderlijke’ prestaties van de melancholici waarvan Problema XXX.1 gewag maakt. De melancholici gelden in dit geschrift immers wel als abnormaal en afwijkend, maar niet noodzakelijkerwijs als gestoord of ziek. Het lijkt er zelfs op dat een van de doelstellingen van Problema XXX.1 is de melancholicus te rehabiliteren door aan te tonen dat hij ook tot uitzonderlijk positieve verrichtingen in staat is. Deze uitzonderlijke prestaties op het gebied van politiek, kunst en filosofie vormen zelfs het vertrekpunt van de tekst: en het ‘probleem’ waarom de tekst draait is de vraag naar de oorzaak hiervan.

8 Aristoteles, ‘Nicomachische Ethiek’ 1154 b 11-15, geciteerd uit: Aristoteles, *Ethica* (Groningen 1999) 236-237 [licht gewijzigd].

Ter verklaring bedient de auteur zich van een analogie met wijn. De functie van deze analogie is enerzijds om aan te tonen hoe de fysieke gesteldheid van een mens zijn geestesgesteldheid diepgaand kan beïnvloeden: dit berust op de werking van warmte en lucht (pneuma). Anderzijds toont de analogie met wijn aan dat deze invloed varieert naar gelang van de hoeveelheid geconsumeerde wijn. Deze wisselvalligheid vormt een belangrijk punt in de beschouwing die de auteur wijdt aan de werkingen van de zwarte gal. De auteur betoogt verder dat de invloed van de zwarte gal op het menselijke gemoedsleven, net als bij wijn, van voorbijgaande aard kan zijn, maar bij mensen die van nature melancholicus zijn permanent aanwezig is: deze mensen zijn zoals ze zijn door toedoen van de verhouding van sappen in hun lichaam. Dat deze melancholici van nature desalniettemin een grote verscheidenheid aan verschijnselen en gedragingen vertonen, komt doordat de zwarte gal op haar beurt onderworpen is aan een andere 'mengverhouding', namelijk die tussen warm en koud, die variabel is, en aan de invloed van 'lucht' (pneuma). En het is het juiste evenwicht tussen warm en koud dat de melancholici in staat stelt tot hun 'uitzonderlijke' prestaties op de genoemde terreinen:

'De zwarte gal is van nature koud (...) Als zij in overmatige hoeveelheid in het lichaam aanwezig is, veroorzaakt zij beroerte, verdoofdheid, neerslachtigheid en angst, maar wanneer zij oververhit raakt, veroorzaakt ze opgewektheid die gepaard gaat met zingen, uitzinnigheid en uitbarstingen van zweren en dergelijke. (...) Zo is iedereen bij wie de zwarte gal in grote hoeveelheid en in koude toestand aanwezig is, traag van begrip en verdoofd, maar diegenen bij wie ze aan de warme kant is en in grote hoeveelheid aanwezig is, raken snel buiten zichzelf, krijgen geniale trekjes, worden snel verliefd en laten zich snel meevoeren door hun hartstochten en begeerten, terwijl sommigen ook praatziek worden. Velen worden ook getroffen door ziekteverschijnselen waarbij ze buiten zichzelf raken of in geestesvervoering, doordat de warmte zich bevindt in de buurt van de plaats waar het denken zetelt. Vandaar ook dat Sibyllen en Bakispriesters en al diegenen die in een staat van vervoering zijn in zo'n toestand raken (...) Al diegenen bij wie de al te grote hitte afgezwakt wordt tot een bepaald evenwicht, zijn weliswaar melancholici, maar ze zijn meer bezonnen; ze zijn minder abnormaal, en onderscheiden zich van de anderen in veel opzichten, sommigen in culturele vorming, anderen in de kunsten, weer anderen in de politiek.'⁹

9 Aristoteles, 'Problema XXX.1' 954 a 22-b 3, geciteerd uit Aristoteles, *Over melancholie*, 33-35.

Dit evenwicht is evenwel delicaat en eenmaal verstoord leidt het tot tal van ontsporingen in het gedrag van de melancholicus. De auteur beschrijft deze ontsporingen (die opmerkelijke overeenkomsten vertonen met de 'manische' resp. 'depressieve' uitingen van een psychose) met merkbare gefascineerdheid en keert pas aan het einde terug tot zijn oorspronkelijke vraagstelling:

'Doordat de werkzame kracht van de zwarte gal aan wisselingen onderhevig is, zijn ook de melancholici zelf aan wisselingen onderhevig. Want de zwarte gal kan heel koud worden maar ook heel warm. Doordat zij het karakter bepaalt (want van alles wat in ons is zijn warmte en koude het meest bepalend voor het karakter), net zoals wijn wanneer hij in meer of mindere mate met het lichaam is vermengd, zorgt zij ervoor dat we zus of zo van karakter zijn. Beide bevatten lucht, zowel wijn als zwarte gal. Aangezien deze wisselvalligheid ook in een toestand van evenwicht kan verkeren en op een bepaalde manier gunstig kan zijn, en waar dat nodig is de gesteldheid van de zwarte gal warmer is en waar nodig kouder of omgekeerd, doordat zij in overschot aanwezig is, zijn alle melancholici uitzonderlijk, niet door een ziekte, maar door hun natuur.'¹⁰

Problema XXX.1 lijkt dus een positiever beeld te geven van de melancholici dan de werken van Aristoteles zelf: ze zijn niet uitsluitend abnormaal of gestoord, maar ook in staat tot bijzondere prestaties op de gebieden van politiek, filosofie en de kunsten – gebieden waar, zo lijkt het, intellectuele en morele kwaliteiten van groot belang zijn. De tekst van Problema XXX.1 gaat zelfs zo ver te beweren dat alle mensen die zich op die gebieden hebben onderscheiden, melancholici blijken te zijn geweest. Daarmee lijkt de melancholische constitutie tot een voorwaarde te worden voor voortreffelijkheid op de genoemde gebieden.

Deze voortreffelijkheid wordt echter aangeduid met het Griekse woord *perittos*. Dit woord, dat hier vertaald is met 'uitzonderlijk' of 'buitengewoon', duidt op een surplus, een excès; ermee verwant is het reeds genoemde woord *perittôma*, dat 'overschot' betekent en in de antieke geneeskunde wordt gebruikt ter aanduiding van overtollige stoffen in het lichaam. De zwarte gal zelf is volgens Aristoteles ook zo'n *perittôma*. In de getallenleer is *perittos* de aanduiding voor wat wij 'oneven' getallen noemen. Deze gebruikswijzen geven iets aan van de ambivalentie die het woord in zich heeft. Wie *perittos* is, wijkt af van de norm, kenmerkt zich door excentriek, extravagant,

10 Aristoteles, 'Problema XXX.1' 955 a 29-40, geciteerd uit idem, 38-39.

overdreven gedrag. Over het algemeen wordt die afwijking negatief gezien, als de uitdrukking van een instabiele natuur. Maar het peritton kan zich ook op positieve manieren manifesteren, en toegepast op de terreinen van dichtkunst, filosofie en politiek, tot uitdrukking komen in buitengewone prestaties. Het lijkt hier te gaan om intuïtieve, briljante, om niet te zeggen 'geniale' of 'geïnspireerde' inzichten, die zich uiten in filosofische ontdekkingen, trefzekere beslissingen in de politiek of op het slagveld of poëtische invallen. Het doet denken aan de stroke of genius, de uiting van een natuurlijke, niet aangeleerde en niet langs rationele weg tot stand gebrachte geestelijke brille. De perittos is een soort Übermensch, die op dionysische wijze tot grote daden komt en op wie de normale, ordelijke regels en wetten voor gezond, normaal gedrag niet van toepassing lijken te zijn.

De keerzijde hiervan is echter een voortdurende instabiliteit: het fysiologische evenwicht dat de geniale melancholicus in staat stelt tot grote prestaties op allerlei artistieke en intellectuele terreinen is per definitie wankel. Hij bevindt zich op een hoogtepunt, maar de basis waarop hij staat is zo smal dat hij voortdurend het gevaar loopt af te glijden naar een ontaarde toestand van excessieve koude of warmte, die zich enerzijds uit in grote neerslachtigheid, lafheid of zelfs zelfmoord, anderzijds in extreme uitgelatenheid en emotionaliteit. Hoe dit wankel evenwicht wordt bereikt, en hoe het eventueel kan worden gehandhaafd, is een intrigerende vraag waarover Problema XXX.1 zwijgt – alleen in de boven geciteerde slotzin van het hoofdstuk schemert hier iets van door, waar sprake is van een soort aanpassing van de warmte-koude verhouding aan de omstandigheden ('waar dat nodig is'). Dit suggereert dat de geniale melancholicus het (waarschijnlijk onbewuste) vermogen bezit zijn sappen- en warmtehuishouding te reguleren naar gelang van de omstandigheden. Maar de details blijven onduidelijk – een vaagheid die dan ook in de latere traditie tot allerlei antwoorden en experimenten aanleiding heeft gegeven.

De receptie van Problema XXX.1 in de Renaissance

Het is niet verwonderlijk dat deze theorie op denkers als Ficino, Pico della Mirandola en andere humanisten grote aantrekkingskracht uitoefende. Zoals gezegd vormde Problema XXX.1 voor Ficino een combinatie van de platoonse gedachte dat dergelijke geniale invallen van buiten komen, 'ingegeven' zijn door hogere machten als goden of demonen, met de medisch-fysiologische traditie, vertegenwoordigd in het Corpus Hippocrati-

cum en door filosofen als Democritus, Heraclitus en Aristoteles. Deze laatste traditie probeerde deze verschijnselen in verband te brengen met de psychofysische gesteldheid van het individu en het 'geïnspireerde' van filosofische en poëtische inzichten terug te brengen tot een bijzondere menging van de sappen, de kwaliteiten warm en koud en de werking van pneuma in hun lichaam.

Maar juist op het punt van de betekenis en de reikwijdte van het melancholische genie is er een sterk contrast waarneembaar tussen de aristotelische theorie van Problema XXX.1 – die de uitzonderlijke prestaties van de melancholici op de genoemde terreinen definieert als een zeer specifiek soort succes, waartoe men alleen langs een intuïtieve weg kan geraken en dat zich aan rationele controle onttrekt – en de receptie van deze theorie in de Renaissance. Volgens het vroeg-moderne denken over de mechanismen van intellectuele processen werkt het fysiologisch temperament via de 'voorstelling' (imaginatio) in op het menselijk verstand en kan op die manier intellectuele activiteiten en beslissingen vergaand beïnvloeden. Ook dit idee gaat uiteindelijk terug op Aristoteles, volgens wie het denken niet kan plaatsvinden zonder 'voorstelling' (phantasia). Maar waar bij Aristoteles deze 'voorstelling' hoofdzakelijk een reproducerend, op waarneming gebaseerd karakter heeft, vormt zij in het Neoplatonisme een creatief vermogen dat het denken informeert en voedt. Daarmee wordt de aristotelische theorie van Problema XXX.1 ingepast in de gedurende de Renaissance verbreide opvatting dat het creatieve intellect en het rationele, wijsgerige denken voor zijn functioneren afhankelijk is van ingevingen door de verbeelding.

Afgezien van deze 'creatieve receptie' van het aristotelische Problema XXX.1 vertoont Ficino's theorie ook tekenen van latere, nog niet bij Aristoteles aanwezige ontwikkelingen in het melancholie-begrip. In het citaat waarmee we begonnen, maakt hij immers gewag van 'hemelse oorzaken', waarmee hij doelt op de astrologische dimensie die de beeldvorming van de melancholie tijdens de middeleeuwen had verworven. In concreto gaat het om de invloed van de planeet Saturnus, die steevast met de melancholie in verband werd gebracht.¹¹ Verder weerspiegelt zijn verwijzing naar 'studie' en de 'menselijke oorzaken' de gedachte dat men niet alleen melancholicus kan zijn vanaf zijn geboorte, maar het ook op latere leeftijd kan worden. Ook dit idee vinden we reeds bij Plato en Aristoteles, maar in hun geval zijn de factoren die leiden tot de vorming van een melancholische constitutie voornamelijk negatief: een liederlijke levensstijl waarin het najagen van

11 Klibansky, Panovsky en Saxl, *Saturn und Melancholie*.

fysiek genot centraal staat. Ficino echter doelt op de gedachte dat men door al te veel rationele en intellectuele studie een melancholiek temperament kan ontwikkelen. Dit idee van melancholie als 'de ziekte der geleerden' werd voor het eerst ontwikkeld door de arts Rufus van Efese in de tweede eeuw na Christus en beleefde een sterk Nachleben in de latere traditie. Het werd geassocieerd met 'hypochondrie' – eveneens een Griekse medische term die oorspronkelijk duidde op een zuiver fysieke aandoening van het hypochondrium veroorzaakt door stoornissen in de spijsvertering, maar die door Rufus en Galenus in verband werd gebracht met mentale oorzaken als overdreven bezorgdheid en inbeelding van ziekten. Net als de melancholie gold de hypochondrie als een psychosomatische aandoening, maar in het geval van de hypochondrie werd de oorzakelijkheid omgekeerd: niet langer was de menselijke geest ten prooi aan de schommelingen in het fysiologische temperament, maar het was het lichaam dat reageerde op excessieve mentale activiteit.

Kortom, het vroeg-moderne denken over melancholie werd diepgaand geïnspireerd door denkbeelden uit de klassieke oudheid, die op eclectische wijze met elkaar werden vermengd en eigenzinnig werden geïnterpreteerd. De receptie van *Problema XXX.1* vormt hiervan een treffend voorbeeld. Niet alleen was de authenticiteit van de *Problemata* – die door de meeste hedendaagse Aristoteles-kenners niet langer wordt geaccepteerd¹² – in de vroeg-moderne tijd onbetwist, maar ook werd de aristotelische opvatting van de melancholie als een tot ziekte predisponerende constitutie verbonden met ideeën over het verband tussen genialiteit en waanzin. Daarmee werd enerzijds het melancholie-begrip verruimd tot een niet noodzakelijk pathologische geestesgesteldheid, terwijl anderzijds de theorie van de creatieve inspiratie van een medisch-fysiologisch fundament werd voorzien.

Een rol hierbij speelde ook het feit dat Aristoteles, ofschoon zelf geen praktiserend arts, op het gebied van de geneeskunde als een groot deskundige werd beschouwd. Reeds in de late oudheid, en nog veel sterker in de middeleeuwse Arabische medische wetenschap, werd Aristoteles naast Hippocrates en Galenus genoemd als een van de belangrijkste autoriteiten in de geneeskunde.¹³ Daarvoor bestonden goede redenen, want

12 Hellmut Flashar, *Aristoteles. Problemata physica* (Berlijn 1962). *Aristoteles Werke in deutscher Übersetzung*, deel 19.

13 Charles B. Schmitt, 'Aristotle and the physicians', in: A. Wear, R.K. French, I.M. Lonie eds., *The Medical Renaissance of the Sixteenth Century* (Cambridge 1985) 1-15.

Aristoteles was de zoon van een Macedonische hofarts en zijn werk is rijk aan verwijzingen naar artsen en medische handelingen en denkbeelden. In zijn biologische geschriften spreekt hij veelvuldig over de anatomie en fysiologie van het menselijk lichaam, specifieke functies zoals ademhaling, voeding en voortplanting en het voorkomen van stoornissen en ziekten. Verder werd Aristoteles gezien als een belichaming van het ideaal van de 'filosoof-medicus', degene die medische onderwerpen vanuit een theoretisch, biologisch, natuurwetenschappelijk en wijsgerig kader bestudeert en met andere natuurverschijnselen en menselijke activiteiten in verband brengt – een ideaal dat sterk tot de verbeelding sprak van humanistische artsen (zoals Ficino zelf). Ten slotte bood het denken van Aristoteles over ziel en lichaam – meer dan dat van de meeste andere antieke filosofen – een bruikbaar wijsgerig kader voor allerlei vormen van interactie tussen het lichamelijke en het geestelijke.

Dit alles verschaftte de theorie van Problema XXX.1 – naast haar intrinsieke aantrekkingskracht – het cachet van grote intellectuele respectabiliteit en het is dan ook niet verwonderlijk dat zij in de Renaissance – maar ook daarna, in de Romantiek en in de vroege twintigste eeuw – grote invloed uitoefende op de theorievorming over creativiteit en genialiteit en over de onmiskenbare maar tegelijkertijd ongrijpbare invloeden van het lichaam op de uitingen van de geest.

BELGISCH CAFÉ

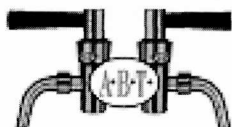

De Pintelier

ANNO 1997

Kleine Kromme Elleboog 9
9712 BK Groningen
tel 050 318 5100

Lid alliantie biertaperijen

Lid jenevergenootschap

Bierproeverijen
12 bieren op tap
60 bieren op fles
52 verschillende jenevers
borrels tot 40 personen

www.pintelier.nl

info@pintelier.nl